

Opleiding vrijeschoolpedagogie voor leraren voortgezet onderwijs Studiegids 2020–2021

BVS–schooladvies

Vondellaan 50

3521 GH Utrecht

030-2819656

admin@bvs-schooladvies.nl

www.bvs-schooladvies.nl

Inhoud

Inleiding	3
Algemene informatie	3
Opleidingsplan	3
De aanvullende competenties	4
Werkwijze van de opleiding	4
Studiecoördinator en docenten	5
Beoordeling	5
Eindafsluiting	5
Studielast	6
Literatuur	6
Programma, data en locatie	6
Bijlage 1	8
Competenties	8
Bijlage 2 Onderzoeksvragen	11
Literatuurlijst	15
Basiswerken	15
Verdere literatuur	15

Inleiding

De opleiding vrijeschoolpedagogie voor leraren voortgezet onderwijs is ontstaan vanuit de behoefte om leraren die aan een vrijeschool voor voortgezet onderwijs lesgeven de mogelijkheid te geven zich gedegen te verdiepen in de visie en achtergrond van het vrijeschoolonderwijs. Om deel te nemen beschik je over je lesbevoegdheid en heb je de introductie cursus, die op veel vrijescholen aan beginnende docenten wordt aangeboden, gevolgd. Wil je je na deze opleiding vrijeschoolpedagogie verder verdiepen in de achtergronden van de vrijeschool, dan kun je de Post-HBO vrijeschoolonderwijs voortgezet onderwijs volgen, die Hogeschool Leiden verzorgt.

Leerinhouden en didactische werkvormen zijn geïnspireerd door de antroposofische visie op mens en samenleving. Ze staan in een samenhangend perspectief van kunst, wetenschap en religie.

De opleiding omvat twee fasen:

- Het eerste jaar ligt de nadruk op basale antroposofische begrippen.
- In het tweede jaar geeft een persoonlijk onderzoek in relatie tot de eigen lespraktijk een praktische vertaling en verdieping aan de achtergronden die je in het eerste jaar geleerd hebt.

Algemene informatie

Deze tweejarige opleiding vrijeschoolpedagogie voor leraren voortgezet onderwijs richt zich specifiek op bevoegde docenten in het voortgezet onderwijs.

Het vrijeschoolonderwijs is een werkgebied van de antroposofie en heeft het drieledig mensbeeld en de mens in ontwikkeling als uitgangspunt. Onderstaande drie elementen vormen het kernobject van handelen:

- de ontwikkeling van het kind als uitgangspunt
- leerstof als ontwikkelingsstof
- de gehele mens naar lichaam, ziel en geest.

Opleidingsplan

Het opleidingsplan bevat de volgende onderdelen:

- Algemene Menskunde Overzicht van en inzicht in de onderwerpen uit de cursus "Algemene Menskunde" van Rudolf Steiner.
- Beroepsvaardigheden in relatie tot deze kennis.

We maken gebruik van een aantal bekwaamheidseisen zoals die door BVS-schooldadvies zijn vastgesteld. Na afloop van de opleiding beschik je over deze competenties. Dat betekent dat je de benoemde competenties voldoende hebt ontwikkeld. De bijbehorende gedragskenmerken worden zowel door begeleide stage als door een criteriumgericht interview getoetst. Bij het voldoen aan de gestelde eisen ontvang je een certificaat.

De aanvullende competenties

De bekwaamheden, die een docent op de vrijeschool wordt geacht te ontwikkelen, zijn aanvullend op de bekwaamheden die de leraar in zijn opleiding heeft bewezen ontwikkeld te hebben. Het gaat om de competenties:

- pedagogisch
- kunstzinnig onderwijzen en begeleiden
- reflectie en ontwikkeling

Deze competenties hebben we in de bijlage 2 verder uitgewerkt en vormen een onderdeel van de criteria die we hanteren bij de beoordeling en afsluiting van de opleiding.

Werkwijze van de opleiding

De studiedagen in het eerste en tweede jaar

- Tijdens de zeven studiedagen in het eerste jaar werken we eerste aan de kennismaking met het antroposofisch mensbeeld. In het tweede jaar brengen we dit in verband met vragen die door de stage of de eigen werksituatie opkomen.
- Op iedere studiedag formuleer je een (deel)vraag waaraan je in de tussenliggende tijd werkt (zie bijlage 2 voor onderzoeksvragen). Het doel is om aan het eind van het eerste jaar te komen tot een onderzoeksvraag voor het tweede jaar.
- In de tussenliggende tijd houd je een ontwikkelingsportfolio bij over het (deel)onderzoek. Het portfolio is een verzameling “bewijzen” van de ontwikkeling, zonder vastgestelde vorm of inhoud.
- Tijdens de studiedagen in het tweede jaar reflecteer je op de inhoud van het portfolio en de ontstane vragen. Deze vragen kunnen ook inhoudelijke thema’s opleveren die je in het tweede jaar van de opleiding oppakt.

De afsluiting van de studie (na twee jaar) zal bestaan uit:

- Een gesprek met de studiecoördinator over de onderzoeksvraag en het verrichte onderzoek en het portfolio. We kijken naar criteria voor het portfolio (waar, actueel, relevant, gevarieerd)¹ en naar de in deze studiegids opgenomen competenties.
- Een presentatie van het onderzoek aan medestudenten. Hier kijken we of de presentatie een beeld geeft van de ontwikkeling die je bent gegaan en of je de inzichten die ontstaan zijn uit de onderzoeksvraag presenteert.
- Docenten hebben de opdracht in de praktijk van het lesgeven vraaggestuurd te werken; dat wil zeggen dat de didactische aanpak van de opleiding gebaseerd is op het onderzoek naar eigen vragen en het helpen vinden van antwoorden daarop volgens bovenstaande methodiek. Je eigen inbreng is dus van wezenlijk belang voor de inhoud van de opleiding en een criterium voor de eindafsluiting.

¹ Zie bijlage 2

Stages

Je loopt ieder studiejaar ten minste twee dagen stage in een vrijeschool voor voortgezet onderwijs. De stage start nadat de je je onderzoeksvraag hebt geformuleerd.

De stagebegeleiding en -verslag

Nadat de onderzoeksvraag is vastgesteld geeft de coördinator zijn/haar fiat voor een bezoek aan een stageschool. Van de stagebezoeken maak je een kort verslag en voegt dit toe aan het portfolio. De inhoud van het verslag bestaat in ieder geval uit:

- ✓ Een voorwoord, waarin de onderzoeksvraag is opgenomen.
- ✓ Een verslag van de waarnemingsactiviteiten.
- ✓ Een nawoord waarin wordt teruggekeken op de onderzoeksvraag uit het voorwoord.

Studiecoördinator en docenten

Studiecoördinator:

Hans Passenier

E h.passenier@bvs-schooladvies.nl

M (06) 52 00 39 75

begeleidt het gehele studieproces, geeft leiding aan de docenten, is voorzitter in het docentenoverleg.

Docenten:

Jeanneke Brosky

Paul van Meurs

Hans Passenier

Elard Pijnaken

Gastdocenten.

Beoordeling

Studieprestaties beoordelen we aan de hand van de geformuleerde criteria. Beoordelingen geven we in de termen wel of niet aan de gestelde eisen voldaan en geadmistreerd. In gevallen waarin deze regeling niet voorziet, beslist de studiecoördinator over een passende oplossing.

Eindafsluiting

De eindafsluiting beoordeelt en legt de studiecoördinator vast. In de beoordeling neemt hij mee:

- je aanwezigheid tijdens de studiedagen (minimaal 85%),
- het portfolio,
- de onderzoeksvraag en het proces van onderzoek tijdens de duur van de opleiding,
- het eindgesprek en de eindpresentatie.

Je bent geslaagd als aan alle onderdelen naar behoren voldaan is.

Studielast

De studielast, uitgedrukt in studiebelastingsuren, betreft voor de hele opleiding 190 uren:

- Contacturen: 80 uur (35 eerste jaar, 45 tweede jaar)
- Onderzoek: 30 uur (15 uur eerste jaar, 15 uur tweede jaar)
- Stage: 32 uur (16 uur eerste jaar, 16 uur tweede jaar)
- Zelfstudie: 48 uur (24 eerste jaar, 24 tweede jaar).

Literatuur

Aan het eind van deze studiegids vind je een literatuurlijst waar je, uitgaande van je eigen behoeften, een keuze uit kan maken. De werken die tijdens de opleiding als uitgangspunt dienen zijn:

- Biesta, G. (2017), *Door kunst onderwezen willen worden*. Uitgeverij ArtEZ Prezz
- Kieft, F. de (2019), *De kunst van de didactiek*. Uitgeverij Christoffor
- Passenier, H. (2020), *Waarden in het onderwijs*. Uitgeverij Christoffor
- Post Uiterweer, G. & Weeren, G. (2019), *Kinderen met een hulpvraag*. Uitgeverij: Christoffor
- Steiner, R. (2001), *Algemene menskunde als basis voor de pedagogie*. Stichting Rudolf Steiner vertalingen
- Steiner, R. (1990), *Menskunde en opvoeding*. Pentagon
- Wember, V. (2019), *Sociale vaardigheden in de Waldorfpedagogie*. Uitgeverij Pentagon
- Wember, V. (2016), *Wilsopvoeding*. Uitgeverij Pentagon

Programma

Eerste jaar 2020–2021

algemene menskunde
3 en 4 ledig mensbeeld
Ontwikkeling puber/adolescent
vakontwikkeling
fenomenologie
12 zintuigen
Ritme, adem en beweging

Tweede jaar 2021–2022

planetentypen
oordeelsvorming
leren volgens vrijeschool concept
kunstzinnig onderwijs
kunstzinnige houding als leraar

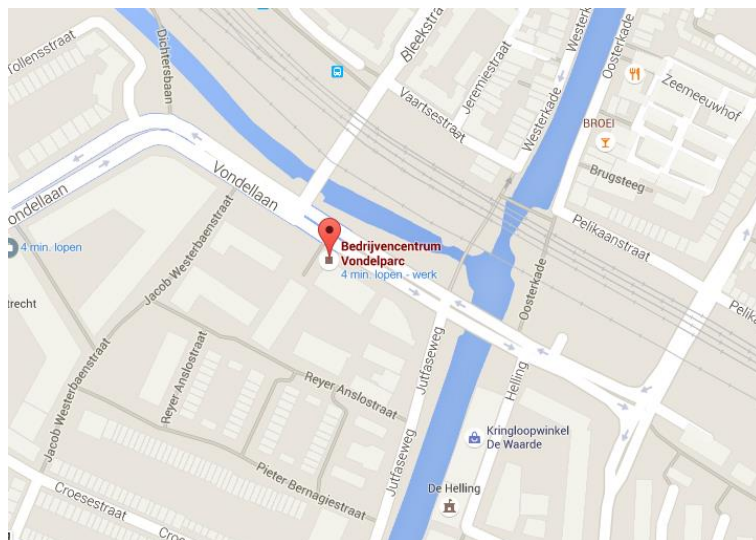
leer- en denkstrategieën
eigen ontwikkeling
Dag 8: Presentaties
Dag 9: Eindgesprekken.

Voor data en tijden zie website op <https://www.bvs-schooladvies.nl/vo/cursussen/leerkrachtniveau>

Programmawijzigingen voorbehouden.

Locatie

BVS-schooladvies, Bedrijvencentrum Vondelparc, Vondellaan 50, 3521 GH Utrecht.
Voor lunch, koffie en thee wordt gezorgd.

Bijlage 1

Competenties

Voor studenten gelden de bekwaamheidseisen voor leraren. We gaan ervanuit dat de studenten deze competenties hebben ontwikkeld in hun opleiding, waardoor ze bevoegde leraren zijn en startbekwaam voor hun vak.

Voor de nascholingsopleiding 'Specialisatie vrijeschoolonderwijs' komen een aantal aanvullende competenties aan bod, die te maken hebben met de praktijk op de vrijeschool. We beschouwen de student aan het einde van deze opleiding als startbekwaam in deze competenties.

1. Pedagogisch competent

De leraar hanteert hoge verwachtingen van leerlingen en brengt een leeromgeving tot stand waarin het zelfvertrouwen van leerlingen wordt gestimuleerd en het lesaanbod aansluit bij de mogelijkheden van leerlingen.

Leerlingen realiseren optimale leeropbrengsten en ontwikkelen zich tot zelfstandige en verantwoordelijke personen die een positieve bijdrage leveren aan de groep en hun eigen ontwikkeling.

Onderliggende kennis

- De leraar kent de fasen van een kinder- of klassenbespreking
- De leraar is bekend met het globale verloop van de sociaal-emotionele en morele ontwikkeling van de leerlingen, met de problemen die zich daarbij kunnen voordoen en hij weet hoe hij daarmee om kan gaan
- De leraar kan de belangrijkste geesteswetenschappelijke wetmatigheden in de menselijke biografie benoemen. Hij kan met name het belang onderkennen van de ontwikkelingsgerichte benadering van kinderen in het perspectief van de latere levensloop
- De leraar heeft kennis van de belangrijkste antroposofische menskundige inzichten die van belang zijn in het kader van opvoeden en onderwijzen

Om te voldoen aan deze bekwaamheidseis moet de leraar vrijeschoolonderwijs het volgende doen:

1. Stelt voor alle leerlingen in de groep uitdagende leerdoelen vast en handelt daarnaar
2. Is duidelijk over zijn verwachtingen van leerlingen, geeft aan wat ze aankunnen en spreekt zijn waardering uit over wat er is gedaan
3. Consulteert collega's bij twijfels over het ontwikkelingspatroon van leerlingen
4. Signaleert bij leerlingen stagnaties in hun ontwikkeling en onderneemt tijdig en adequate acties
5. Experimenteert met het gebruik van leerstijlen en leerstrategieën

6. Verdiept zich in iedere leerling en biedt een aanbod dat aansluit bij de leerstijl en ontwikkeling van de leerling
7. Ondersteunt de ontwikkeling van Leer- en denkstrategieën door daarop aangepast aanbod
8. Ontwerpt zelf lessen waarin hij onderzoekt hoe differentiatie vanuit kwaliteiten (constituties, temperamenten, planeten en intelligenties) werkt
9. Vormt zich een goed beeld van het sociale klimaat in een groep
10. Ontwerpt op basis daarvan een plan van aanpak of een benadering en voert dat uit
11. Onderkent de verschillende achtergronden van leerlingen in de groep en speelt hierop in

2. Competent in kunstzinnig onderwijzen en begeleiden

De leraar kan zijn onderwijs kunstzinnig vormgeven zodat de leerlingen in het leerproces in hun totaliteit worden aangesproken en zich de leerstof op een zelscheppende wijze eigen maken.

Onderliggende kennis

- De leraar is op de hoogte van verschillende manieren om kinderen waar te nemen
- De leraar weet welke activiteiten beeldend en welke activiteiten muzisch zijn
- De leraar weet welke activiteiten in- en welke uitademend zijn
- De leraar kan de stappen in een kunstzinnig proces benoemen en toepassen in een vakdidactische context/ concept
- De leraar weet hoe de ontwikkeling van kunstzinnige vermogens van de kinderen verloopt
- De leraar kent de verschillende differentiatie modellen en leerstijlen

Om te voldoen aan deze bekwaamheidseis doet de leraar vrijeschoolonderwijs het volgende:

1. Kan zodanig ontwikkelingsstof ontwerpen en lesgeven dat de activiteiten afwisselen tussen hart, hoofd en handen
2. Kan afwisselen tussen in- en uitademende activiteiten
3. Zet afwisselend beeldende en muzische activiteiten in
4. Brengt de kinderen in een actief scheppend proces
5. Onderhoudt zijn eigen kunstzinnige vermogens
6. Past de stappen in een kunstzinnig proces toe in een vakdidactische context

3. Competent in reflectie en ontwikkeling

De leraar onderzoekt, expliciteert en ontwikkelt zijn opvattingen over het leraarschap en zijn bekwaamheid als leraar.

Onderliggende kennis

- De leraar heeft voldoende gedragspsychologische kennis om zijn eigen gedrag en dat van anderen te begrijpen en te analyseren
- De leraar kan wegen en oefeningen noemen die zijn fenomenologisch waarnemingsvermogen verder versterken
- De leraar kent de belangrijkste antroposofische scholingsaspecten

Om te voldoen aan deze bekwaamheidseis doet de leraar vrijeschoolonderwijs het volgende:

1. Vraagt anderen tips bij lastige situaties in het werk
2. Benoemt de eigen sterktes en zwaktes in kennis, vaardigheden en gedrag en zet deze om in een persoonlijk ontwikkelingsplan
3. Brengt aanwijzingen van anderen ter verbetering van het eigen handelen in de praktijk
4. Stemt de eigen ontwikkelactiviteiten af op de afspraken in het team en binnen de eigen school
5. Onderhoudt zijn kennis en vaardigheden en werkt aan de ontwikkeling van nieuwe kennis en vaardigheden, die nodig zijn in het eigen werk.
6. Bestudeert drie basiswerken die ten grondslag liggen aan de antroposofische pedagogie
7. Onderzoekt zich op de uitgangspunten van het antroposofisch pedagogische gedachtengoed
8. Maakt kennis met reflectie en meditatietechnieken en kan de terugblik gebruiken voor reflectie op zijn dagelijks werk.

Omgaan met de verschillende competenties zoals deze zijn omschreven in de studiegids.

De hierboven weergegeven competenties worden van belang geacht voor het werken binnen een vrijeschool en staan dan ook centraal in de opleiding. Voor het werken aan/met deze competenties achten we de volgende stappen van belang:

- De student neemt deze lijst nauwgezet door en kiest uit de opsomming van de competenties punten uit waarvan hij/zij vindt dat daar ontwikkelingsmogelijkheden/-vragen liggen. Dat kan zijn op het gebied van kennis of vanuit de gedragsindicatoren de achterliggende ontwikkelingsvragen.
- De studietoördinator heeft een gesprek met de cursist om de onderzoeksvraag te formuleren.
- De student draagt er zorg voor dat de ontwikkelingen die hij/zij binnen het voornemen doormaakt zichtbaar/beleefbaar worden in het portfolio.
- Aan het eind van de opleiding heeft de cursist een gesprek met de studietoördinator en teamleider om terug te kijken op dit voornemen. Dit gesprek vormt, naast een presentatie, tevens de afsluiting van de studie.

Bijlage 2 Onderzoeksvragen

1. Onderwerp afbakenen en onderzoeksvragen formuleren

Een scherp geformuleerde en goed afgebakende onderzoeksvraag is een noodzakelijke voorwaarde om de opleiding tot een goed einde te brengen. Het motto luidt: inperken en afbakenen.

Vaak is een onderzoeksvraag opgedeeld in een aantal deelvragen, waarmee je het onderzoek verdeelt in kleinere stappen. Je krijgt daarmee beter zicht op de haalbaarheid en je vergroot de kans dat je alle kanten van de onderzoeksvraag belicht.

Wanneer je goed hebt nagedacht over je onderzoeksvraag, word je minder snel verleid zijpaden te bewandelen. Daarnaast kun je uit beschikbare informatie het bruikbare beter selecteren en kun je conclusies gemakkelijker formuleren.

In een onderzoeksvraag en de deelvraag wordt gevraagd naar het:

- Wie
- Wat
- Waar
- Welke
- Wanneer
- Hoe
- Waarom
- Waarvoor
- Waarmee
- Waartoe, enzovoort.

Voorbeeldvragen

Wat is de gangbare definitie?
Welke kenmerken heeft het?
Waaruit bestaat het?
Welke soorten of onderdelen zijn er te onderscheiden?
Waartoe behoort het?
Waar is het een onderdeel van?
Hoe gebeurt het?
Welke voorwaarden of omstandigheden maken het mogelijk?
Welke maatregelen vereist het?
Welke gevolgen heeft het?
Welke methode wordt ervoor gebruikt?
Welk doel dient het? Wat zijn de nadelen?
Welke argumenten voor of tegen zijn aan te voeren?

Hoe ontwikkelt het zich?
Wie of wat doet het?
Wie of wat was erbij betrokken?
Wie of wat ondergaat het?
Welke taak heeft het?
Waar komt het voor?
Waarop lijkt het?
Waarom is het tegengesteld?
Wanneer is het begonnen of geëindigd?
Waar komt het vandaan?
Waar gaat het naartoe?
Hoe ontstaat het en hoe is het ontstaan?
Welke waarde heeft het?
Wat zijn de voordelen?

Er zijn verschillende soorten onderzoeksvragen

1. Beschrijvende of beeldvormende
2. Vergelijkende: je probeert overeenkomsten en/of verschillen boven tafel te krijgen
3. Verklarende: je zoekt antwoord op de vraag: 'Hoe komt het dat...'
4. Waardebepalende of evaluatieve: je geeft een oordeel of een waarde over een onderwerp
5. Voorspellende: je onderzoekt hoe iets in de toekomst zal zijn
6. Probleemoplossende of regelgevende: je probeert op basis van onderzoek een probleem op te lossen, althans hier een bijdrage aan te leveren.

Voor onze opleiding is het van belang dat je een relatie legt met je eigen ontwikkelingsvraag (zie stageboek met leerlijnen en ontwikkelingslijnen). Wat raakt je dat je hier mee bezig wil zijn? Wat maakt je enthousiast en wat zit daaronder?

2. Plan van aanpak opstellen

Onderzoeksplan	
Hoofdvraag	Je onderzoeksvraag
Deelvragen	Je stelt op basis van de hoofdvraag deelvragen
Hypothesen Verwachtingen	Je spreekt je verwachtingen of hypothesen op
Informatiebronnen Hulpmiddelen	Je noteert de benodigde informatiebronnen (boeken, literatuur, internet, interviews, etc.)
Portfolio	Je verzamelt "bewijzen" voor je onderzoeksvraag en je eigen ontwikkelingsvraag. Dat kan in allerlei vormen: korte notities, logboek, materialen die een beeld geven, tekeningen, foto's, videobeelden etc.
Presentatievorm	Je bedenkt welke hulpmiddelen je gebruikt (powerpoint, bord, flipover, tekeningen, etc.) Je bedenkt in welke volgorde je de zaken zet Je bepaalt welke delen je wil presenteren Je bedenkt werkvormen, dynamiek van de presentatie, levendigheid, gebruik van portfolio, etc. Je bedenkt hoe je eerste en je laatste zin luidt

Tijdplan (als voorbeeld)												
Activiteit	Hoe lang?	Wanneer										
		sept	okt	nov	dec	jan	feb	mrt	apr	mei	jun	jul
Informatie verzamelen en inlezen	4 wk											
Onderzoek in praktijk en op stages	2 mnd											
Gegevens ordenen en "bewijzen" verzamelen voor portfolio	4 wk											
Presentatie voorbereiden en geven	2 wk											

3.Portfolio

Wat is het?

Een portfolio is een persoonlijke (digitale) 'map' met bewijzen van wat een student kan en hoe hij/zij dit geleerd heeft. Zo'n map maakt het de student mogelijk om samen met zijn docent-coach te **reflecteren** op zijn leerproces en leerresultaten en nieuwe leerdoelen te stellen. Bij dit **formatieve** gebruik helpt een portfolio bij (zelf-) sturing van het leren. Een portfolio kan ook een kwalificerende functie hebben. Dan dient een selectie uit het portfolio als bewijs, op grond waarvan wordt beoordeeld of de student 'klaar' is met zijn (deel van de) opleiding. Voldoen aan externe standaarden is daarbij het criterium.

Wat is het doel?

Het doel van een portfolio is:

- zowel de resultaten van het leerproces als de leerresultaten zichtbaar te maken
- het groeiproces van competenties richting een afgesproken niveau te laten zien
- een hulpmiddel te zijn voor zelfsturing door de studenten door de voortgang vast te leggen richting individuele en externe leerdoelen
- reflectie van de student te stimuleren op zijn/haar leren (in de praktijk)
- een hulpmiddel te zijn voor docenten om het leren te monitoren en te coachen
- het verwerven van competenties afsluitend te kunnen beoordelen vanuit externe standaarden.

Wanneer gebruik je deze toetsvorm?

Een portfolio komt het meest tot zijn recht in competentiegericht onderwijs, waarbij zowel in de school als in de praktijk geleerd wordt. Belangrijk is ook dat studenten verantwoordelijkheid dragen voor hun leerproces en resultaten. De student is de maker van zijn portfolio.

In de formatieve beoordeling heeft de student een **reflectiegesprek** met zijn coach over de dingen die hij verzameld heeft. In het gesprek komt de 'WARG' aan de orde als hulp bij het reflecteren:

- W: zijn je bewijzen waar, in de zin van een goede weergave van wat je tot nu toe hebt geleerd?
- A: zijn je bewijzen actueel, geven zij je huidige niveau van kunnen en kennen weer?
- R: zijn je bewijzen relevant? Gaan de bewijzen over het te bereiken leerdoel en het waartoe van de geleerde competenties?
- G: zijn je bewijzen gevarieerd? Laten ze de verschillende contexten zien waarin je de competenties hebt verworven en ingezet ?

In de **summatieve beoordeling** spelen de externe standaarden de hoofdrol: toont het portfolio aan dat je (het deel van) de opleiding kunt afsluiten, dat je beginnend beroepsbeoefenaar bent?

[Meer over deze beoordelingsvorm ...](#) (volg de hyperlink)

Literatuurlijst

Basiswerken

- Steiner, R. (2001), *Algemene menskunde als basis voor de pedagogie*. Stichting Rudolf Steiner vertalingen.
- Steiner, R. (2009), *De spirituele bronnen van de kunst*. Zeist: Vrij Geestesleven.
- Steiner, R. (1980), *De wetenschap van de geheimen der ziel*. Zeist: Vrij Geestesleven.
- Steiner, R. (1998), *Filosofie van de vrijheid*. Zeist: Christofoor.
- Steiner, R. (1985), *Heilpedagogische cursus*. Zeist: Vrij Geestesleven.
- Steiner, R. (1919), *Opvoedkunst, methodisch–didactische aanwijzingen*. Zeist: Vrij Geestesleven.
- Steiner, R. (1998), *Theosofie*. Stichting Rudolf Steiner vertalingen.

Verdere literatuur

- Bos, A. (2008), *Hoe de stof de geest kreeg*. Zeist: Christofoor.
- Bruin, D. & Lichthart, A. (2000), *Schilderen op school*. VPC.
- Lievegoed, B. (1997), *De levensloop van de mens*. Lemniscaat.
- Lievegoed, B. (1983), *Mens op de drempel*. Zeist: Vrij Geestesleven.
- Lievegoed, B. (2003), *Ontwikkelingsfasen van het kind*. Zeist: Christofoor.
- Mackensen, M. von, (2009), *Leren oordelen op school en in het leven*.
- Meurs, P. van (2015), *Bordtekenen*, Mercurius.
- Schoorel, (1998), *De eerste zeven jaar*. Zeist: Christofoor.
- Smit, J. (1999), *De wordende mens*, Uitgeverij Paidos.
- Steiner, R. (1983), *De opvoeding van het kind*. Pentagon.
- Steiner, R. (2006), *Menskunde innerlijk vernieuwd*. Pentagon.
- Steiner, R. (1990), *Menskunde en opvoeding*. Pentagon.
- Steiner, R. (1919), *Opvoedkunst*. Zeist: Vrij Geestesleven.
- Terlouw, M. (1998), *Kinderen met een raadsel*. Zeist: Christofoor.